

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Tarih ve Kimlik Meselesi Bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve Milli Devlet Kuruculuğu

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Milli Dövlət Quruculuğu (“Tarix Və Şəxsiyyət” Məsələsi Kontekstində)

Muhammed Emin Rasuolzade And National State Building (In The Context Of The Issue Of “History And Individual”)

doi: 10.58646/bengi. 1462163

Geliş/Received: 31 Mart 2024

Kabul/Accepted: 01 Mayıs 2024

Kamran Novruz İsmayılov*

Özet

Makalede kişiliğin tarihteki yeri ve rolü konusuna kısaca değinilmekte ve her kişiliğin tarihteki yeri ve rolünün ancak içinde yaşadığı ve faaliyet gösterdiği ortamın koşulları dikkate alındığında anlaşılabilceği vurgulanmaktadır. Kişiliğin tarihteki rolü büyük ölçüde kalabalığın örgütlenmesine bağlı olsa da liderin aynı zamanda bu kalabalığın çıkarlarının ifadesi olarak hareket edebilmesi ve onu yönlendirebilmesi gerekir. Ancak çoğu durumda sosyal süreçlerin gelişim yönü liderin kişisel özelliklerine bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında tarihin çalkantılı dönemlerinde belirleyici olan kişilik, en zor koşullarda ise belirleyici olan ise önde gelen kişilerdir.

Muhammed Emin Resulzade, sadece Azerbaycan'da değil, ilerici sosyo-politik görüşleri ve siyasi faaliyetleriyle Türk dünyası tarihinde ebedi bir sayfa açmış seçkin bir şahsiyettir. 1918 yılında Resulzade, Azerbaycan'ın ilk milli devleti olan Cumhuriyetin kurulmasında ve

* Sorumlu Yazar/Corresponding author: Doç.Dr., AMEA Tarix İnstitutu, e-posta: ismayilov-kamran@mail.ru. Orcid: 0000-0001-5486-7126.

Atf/Citation: İsmayılov, K.N. (2024). Tarih ve Kimlik Meselesi Bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve Milli Devlet Kuruculuğu. BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 237-262.

Azerbaycan milletinin siyasi varlığının tesis edilmesinde çok değerli hizmetlerde bulunmuştur. Azerbaycan milli demokratik hareketinin ve milli devletçiliğinin teorik ilkelerini geliştiren ve bu devletin kurulması sürecine doğrudan öncülük eden tek kişi oydu. Bu açıdan bakıldığında Muhammed Emin Resulzade sadece Azerbaycan'ın değil, dünya tarihinin olağanüstü şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilebilir.

Muhammed Emin Resulzade, Azerbaycan'ın milli devlet yapılanmasının ana isimlerinden biriydi ve Cumhuriyetin ilk başkanı seçildi. Cumhuriyetin var olduğu yıllarda ülkenin önde gelen siyasi gücü olan Müsavat Partisi'nin ve Meclis'in Müsavat grubunun başkanı olarak demokratik devlet sisteminin kurulmasında aktif rol aldı. M.A. Resulzade, devlet inşasında yakın katılımın yanı sıra gazetecilik faaliyetlerini de sürdürmüş ve Azerbaycancılık ideolojisinin teorik ve bilimsel temellerinin hazırlanmasında önemli rol oynamıştır.

Xülasə

Məqalədə tarixdə şəxsiyyətin yeri və rolu məsələsinə qısa nəzər salınır və vurğulanır ki, hər bir şəxsiyyətin tarixdə yeri və rolu yalnız yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühitin şərtləri nəzərə alındıqda dərk edilə bilər. Tarixdə şəxsiyyətin rolu kütlələnin mütəşəkkilliyindən çox asılı olsa da lider həm də bu kütlənin maraqlarının ifadəçisi rolunda çıxış etməyi və onu yönəltməyi bacarmalıdır. Lakin, bir çox hallarda ictimai proseslərin inkişaf istiqaməti məhz liderin şəxsi xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bu baxımdan məhz şəxsiyyət tarixin təlatümlü çağlarında müəyyənəddici amilə çevrilir, ən çətin şərtlərdə məhz görkəmli şəxslər həlledici söz sahibinə çevrilirlər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mütərəqqi ictimai-siyasi baxışları, siyasi fəaliyyəti ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasının tarixində əbədi səhifə açmış görkəmli şəxsiyyətdir M.Ə. Rəsulzadə 1918-ci ildə Azərbaycanın ilk milli dövlətinin - Cümhuriyyətin yaradılmasında, Azərbaycan millətinin siyasi varlığının təsbit edilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. O, həm Azərbaycan milli demokratik hərəkatının və milli dövlətçiliyinin nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlamış, həm də bu dövlətçiliyin bərqərar olunması prosesinə bilavasitə rəhbərlik etmiş tək şəxsiyyət olmuşdur. Bu baxımdan Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni təkcə Azərbaycanın deyil, dünya tarixinin fenomenal şəxsiyyətlərindən biri hesab etmək olar.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın milli dövlət quruculuğunun əsas simalarından biri olmuş, Cümhuriyyətin ilk rəhbəri seçilmişdir. Cümhuriyyətin mövcudluğu illərində ölkənin aparıcı siyasi qüvvəsi olan Müsavat partiyasının və Parlamentin Müsavat fraksiyasının sədri kimi o demokratik dövlət sisteminin bərqərar olunmasında fəal iştirak etmişdir. Dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etməklə yanaşı M.Ə.Rəsulzadə publisistik fəaliyyətini də davam etdirmiş, Azərbaycançılıq məfkurəsinin nəzəri-elmi əsaslarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Tarix Və Şəxsiyyət, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Dövlət Quruculuğu, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Azərbaycançılıq Məfkurəsi.

Abstract

The article takes a brief look at the issue of the place and role of personality in history and emphasizes that the place and role of each personality in history can be understood only if the conditions of the environment in which it lives and operates are taken into account. Although the role of the personality in history is highly dependent on the organization of the crowd, the leader must also be able to act as the representative of the interests of this crowd and direct it. However, in many cases, the direction of development of social processes depends on the personal characteristics of the leader. From this point of view, it is the personality that becomes the determining factor in the turbulent times of history, and in the most difficult conditions, it is the prominent people who become the decisive ones.

Muhammad Amin Rasulzadeh is an outstanding person who opened an eternal page in the history of the Turkic world not only in Azerbaijan, but with his progressive socio-political views and political activities. In 1918, Rasulzade rendered invaluable services in establishing the first national state of Azerbaijan - the Republic, and establishing the political existence of the Azerbaijani nation. He was the only person who developed the theoretical principles of the Azerbaijani national democratic movement and national statehood, and directly led the process of establishing this statehood. From this point of view, Muhammad Amin Rasulzadeh can be considered one of the phenomenal personalities of not only Azerbaijan, but also world history.

Muhammad Amin Rasulzade was one of the main figures of Azerbaijan's national state building and was elected the first head of the Republic. During the years of existence of the republic, he actively participated in the establishment of the democratic state system as the chairman of the Musavat party, the leading political force of the country, and the Musavat faction of the Parliament. In addition to closely participating in state building, M.A. Rasulzade also continued his journalistic activities and played an important role in the preparation of the theoretical and scientific foundations of the ideology of Azerbaijanism.

Key words: History and Individual, Muhammad Amin Rasulzadeh, State Building, Azerbaijan Republic, Ideology of Azerbaijanism.

Giriş

Tarixi proseslərin gedişatına bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillər arasında ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olan şəxsiyyət amili mühüm yer tutur. Şəxsiyyətin tarixin gedişinə təsiri onun arxalandığı kütlənin sayından və mütəşəkkilliyindən birbaşa asılıdır. Buna görə də görkəmli şəxsiyyət qeyri-adi istedadla yanaşı, kütləni arxasınca aparmaq üçün həm də təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Heç bir ictimai-siyasi qüvvə, təşkilat, qrup əgər öz siyasi liderinə malik deyilsə, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çata bilməz. Lakin istedad və qabiliyyət də bəzi hallarda kifayət etmir. Bunun üçün cəmiyyətin inkişafı gedişində bu və ya digər şəxsiyyətin həll etməli olduğu vəzifələr də gündəlikdə durmalıdır. Görkəmli şəxsiyyətlərin tarix səhnəsinə çıxması obyektiv şərtlərlə, müəyyən ictimai ehtiyacların yetişməsi ilə şərtlənir. Belə ehtiyaclar məhz tarixin həlledici anlarında yaranır. Tarixi proseslərin gedişinə nəzər salarkən istər istəməz şəxsiyyətin bu proses və hadisələrdə rolu haqqında suallarla üzləşməli olursan. Təhlil etmək üçün müraciət etdiyən tarixi hadisənin baş verməsi qaçılmaz idimi, şəxsiyyətin iştirakı olmadan da bu hadisələr, dəyişiklər baş verəcəkdimi? Aydındır ki, tarixi yaradan insanlardır. Bu isə öz növbəsində tarix fəlsəfəsinin əbədi problemi olan qanunauyğunluqla təsadüfin qarşılıqlı əlaqəsi problemini ortaya çıxarır ki, bu problem də birbaşa tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsi ilə əlaqədardır.

Əsas hissə: Müasir elm tarixi hadisələrin qabaqcadan təyin olunması (İfatallığı) ideyasını rədd edir və gələcəyin çox sayda alternativlərdən ibarət olmasını qəbul edir. Bu baxımdan tarixdə şəxsiyyətin rolu həmişə aktual olmuşdur. Tarixdə bir çox dəyişikliklərin və hadisələrin baş verməsinin müəyyən şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Buna görə də şəxsiyyətlərin rolu bir sıra tarixi məqamlarda müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Kritik anlarda məhz liderlərin fəaliyyəti müxtəlif alternativlərin və meyillərin taleyini həll edir. Bununla yanaşı liderlərin fəaliyyəti və müvəffəqiyyətləri də hadisələrin cərəyan etdiyi zamanın xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Bu baxımdan əlbəttə, Azərbaycan xalqının I Dünya müharibəsinin sonlarında yaranan global dəyişiklərə, xüsusən Rusiya imperiyasının çöküşündən sonra regionda yaranmış geosiyasi dəyişikliklərə nə dərəcədə hazır olub olmaması tarixçiləri daim düşündürən məsələdir. Bu kontekstdə M.Ə.Rəsulzadə və onun məsləkdaşlarının fəaliyyətinin olmayacağı təqdirdə bu dəyişikliklərin hansı istiqamətdə gedəcəyi və Azərbaycan xalqı üçün hansı nəticələrə gətirib çıxaracağı ilə bağlı suallara cavab vermək çətin olardı.

Tarix elminin əsas konsepsiyalarından biri də tarixi asılılıqdır. Bu konsepsiyaya görə bütün hadisə və proseslər konkret tarixi şəraitdən asılı olub, yalnız onların baş verdiyi spesifik tarixi kontekstə izah oluna bilər. Tarixi asılılıq (şərtlilik) konsepsiyasına görə hər bir dövrün öz spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bu xüsusiyyətlər təfəkkür tərzini, dəyərləri, sosial münasibətləri və siyasi strukturları şərtləndirir. Bununla yanaşı, tarixi asılılıq determinizm və ya nəticənin əvvəlcədən belli olması anlamına gəlmir, bu, hər şeydən əvvəl tarixdə müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğunu göstərir. Tarixi asılılıq prinsipi tarixi hadisələrin baş verdiyi konkret zamanın və məkanın siyasi, iqtisadi, coğrafi, mədəni və sosial şərtlərini hökmən nəzərə alınmasını tələb edir. Lakin şəxsiyyət təkcə müəyyən şərtlər daxilində fəaliyyət göstərmir, həm də bu şərtləri meydana gətirir. Bu baxımdan Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasını təkcə dünyada və regionda baş vermiş ictimai-siyasi prosesləri deyil, daha geniş tarixi kontekstdə, o cümlədən Azərbaycanın bu hadisədən əvvəl təqribən 50 illik inkişaf tarixinin şərtlərini nəzərə almadan dərk etmək mümkün deyildir. Bu şərtləri müəyyən mənada “yaradan” da elə Azərbaycanın o zamankı tarixi şəxsiyyətləri olmuşlar.

G. Plexanov hesab edirdi ki, şəxsiyyətin rolu və onun fəaliyyət həddləri yaşadığı cəmiyyətin mütəşəkkilliyindən birbaşa asılıdır. Yalnız ictimai münasibətlərin imkan verdiyi zaman və məkan daxilində şəxsiyyətin xarakteri inkişafın əsas amilinə çevrilir [17, c. 322]. Deməli, hər bir şəxsiyyətin tarixdə yeri və rolu yalnız yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühitin şərtləri nəzərə alındıqda dərk edilə bilər.

Böyük insanların tarixdə rolunu şişirdən volyuntarist konsepsiya tərəfdarları şəxsiyyətlərin tarixin gedişini istədikləri kimi dəyişdirməyə qadir olduqlarını iddia edirlər. Məsələn, ingilis filosofu Tomas Karleyl dünya tarixini böyük insanların bioqrafiyası kimi təsəvvür edirdi. Kütlə isə əksər hallarda böyük əlində alət kimi çıxış edir. Determinist-fatalist nəzəriyyə isə əksinə, şəxsiyyətin tarixdə yaradıcı rolunu inkar edərək, hər şeydə taleyin hökmünü axtarır.

Marksizm də tarixin qanunlarının invariantlığını iddia edərək bu qanunların istənilən şərtlər daxilində gerçəkləşdiyini, buna görə də tarixdə şəxsiyyətin rolunun şişirdilməsinə qarşı çıxırdı. Marksizmin ən görkəmli nəzəriyyəçilərindən biri olan G. Plexanov görə şəxsiyyət tarixin qaçılmaz gedişinə öz fərdi izini qoya bilər, lakin tarixin qanununu dəyişə bilməz, əgər hətta tarixdə mühüm rol oynamış şəxsiyyət olmasaydı belə, onu hökmən başqası əvəz edəcəkdi və eynilə həmin tarixi rolu yerinə yetirəcəkdi.

L.Novak hətta görkəmli şəxsiyyətlərin belə tarixi prosesdə böyük rol oynadığını qəbul etmir və qeyd edir ki, əgər dahi şəxsiyyətin tarixi prosesin digər amilləri, parametrləri ilə yolları

kəşimirsə, bir fərd olaraq bu şəxsiyyət öz özlüyündə tarixi prosesin gedişinə təsir göstərmək iqtidarında deyildir (Nowak, 2009: 82).

Lakin bu iki ifrat nəzəriyyələrdən başqa üçüncü yanaşma da var. Bu yanaşmanın ifadəçilərindən olan H.Rapoport 1899-cu ildə yazırdı ki, şəxsiyyət tarixi inkişafın həm səbəbkarı, həm də məhsuludur (Раппопорт, 1899:47).

Tarixdə şəxsiyyətin və kütlənin qarşılıqlı münasibətləri məsələsi olduqca mürəkkəb fəlsəfi problemdir. Aydınır ki, tarixdə şəxsiyyətin rolu o zaman artır ki, kütlə onun arxasınca gedir, özü də mütəşəkkil və yekdil qüvvədir. Lakin bunun üçün lider həm də bu kütlənin maraqlarının ifadəçisi rolunda çıxış etməyi və onu yönəltməyi bacarmalıdır. Bu baxımdan şəxsiyyətin (liderin) gücü bir sıra hallarda bu şəxsiyyətin təmsil etdiyi təşkilatın və qrupun gücündən asılı olur. Adətən, öz tərəfdarlarını daha sıx birləşdirən lider uğur qazanır. Lakin, əlbəttə bu o faktı da inkar etmir ki, bir çox hallarda ictimai qüvvənin istiqaməti məhz liderin şəxsi xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bu baxımdan məhz şəxsiyyət tarixin təlatümlü çağlarında müəyyənəməli amilə çevrilir, ən çətin şərtlərdə məhz görkəmli şəxslər həlledici söz sahibinə çevrilirlər. Deməli, şəxsiyyətin rolu kütlə və liderlərin vahid qüvvəyə çevrildiyi anda daha yüksək olur. S.Huk «Tarixdə qəhrəman. Hüdudların və imkanların tədqiqi» əsərində belə bir nəticəyə gəlir ki, şəxsiyyətin fəaliyyəti həqiqətən yaşadığı mühitin şərtləri və cəmiyyətin xarakteri ilə məhdudlaşır, digər tərəfdən isə şəxsiyyətin rolu cəmiyyətdə inkişafında alternativlərin ortaya çıxdığı zaman mühüm dərəcədə artır. S.Huk tarixdə təsadüflərə və ehtimallara, onların şəxsiyyətin rolu ilə əlaqəsinə böyük əhəmiyyət versə də, bütün tarixin təsadüflər dalğası kimi təqdim edilməsi cəhdlərinə qarşı da çıxır. O qeyd edir ki, bir çox alternativlərin olduğu şəraitdə daha doğru alternativin seçilməsi də çox zaman məhz liderin (liderlərin) keyfiyyətindən, qətiyyətindən asılı olur. Doğrudan da 1918-ci ildə Azərbaycan xalqının qarşısında bir neçə alternativlər mövcud idi: Rusiyanın tərkibində muxtariyyət statusu; Cənubi Qafqaz konfederasiyonu; Osmanlı dövləti ilə birləşmək; Sovet Rusiyasının tərkib hissəsinə çevrilmək; despotik idarə üsulu altında yaşamaq və ən nəhayət, demokratik, dünyəvi respublika yaratmaq. Azərbaycanın o vaxtkı tarixi şəxsiyyətləri məhz sonuncu variantın xalqın ümdə maraqlarına cavab verdiyini dərk edərək bütün İslam şərqində ilk demokratik dövlətin əsasını qoymaqla, həm də alternativlər seçimində şəxsiyyətlərin rolunun mühümlüyünü isbat etmiş oldular.

Şəxsiyyətin dövlətlərin yaranması prosesində də rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya ictimai elmində (tarix, fəlsəfə, sosiologiya) bu istiqamətdə bir sıra diqqəti cəlb edən tədqiqatlar işıq üzə görmüşdür. Bu planda siyasi antropologiyanın neoevolusionist

istiqlamətinin nümayəndələri olan M.Salinz, E.Syervis, R.Karneyro, H.Klassen kimi müəlliflərin dövlətin yaradılmasında tarixi şəxsiyyətlərin rolu haqqında bir çox maraqlı mülahizələri mövcuddur. Son vaxtlar alternativ, kontrfaktual tarix nəzəriyyəsi geniş yayılmağa başlamışdır. [Гринин, 2011]. Bu nəzəriyyə mövcud olmayan ssenarilər şəraitində hipotetik alternativləri tədqiq edir və “bu və ya başqa şəxsiyyət olmasaydı nə baş verə bilərdi, proseslər hansı istiqamətdə inkişaf edə bilərdi?” kimi suallara cavab tapmağa çalışır. Araşdırılan problemlə bağlı məsələ, bizim üçün maraqlıdır: əgər Rusiya imperiyası dağılmasaydı və ya Osmanlı dövləti I Dünya savaşında qalib gələydi Azərbaycanın taleyi necə olacaqdı? və s.

Müxtəlif şəraitlərdə şəxsiyyətin rolu ilə bağlı mülahizələr belə bir ideyaya əsaslanır ki, bu rol müxtəlif şərtlərdən və vəziyyətlərdən, həmçinin hadisələrin baş verdiyi yerin və zamanın, eləcə də şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq nəzərə çarpmaz və ya böyük ola bilər. Məsələn, totalitar (avtoritar) və demokratik cəmiyyətlərdə şəxsiyyətin rolu müxtəlifdir. Cəmiyyət çox da möhkəm və sabit deyilsə və cəmiyyətin köhnə dayaqları daha çox sarsılıbsa, ona ayrı-ayrı şəxsiyyətlər daha çox təsir göstər bilərlər. Demokratik cəmiyyətlərdə isə əksinə, alternativlərin mövcudluğu, dəyişikliklərin mümkünlüyü, hakimiyyət qollarının bir birinə nəzarət etmələri və bir-birilərindən asılılığı şəraitində şəxsiyyətlərin rolu daha az gözə çarpır. Başqa sözlə, şəxsiyyətin rolu ilə cəmiyyətin sabitliyi və möhkəmliyi tərs mütənasibdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi liderinin kim olması ilə bağlı indiyədək davam edən mübahisələr də məhz bu kontekstdən dəyəndirilməlidir. Çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cümhuriyyətdə demokratiyanın, çoxpartiyalılığın və hakimiyyət bölgüsünün reallığı şəraitində hansısa siyasi xadimin şəriksiz lider statusuna iddia etməsinə əslində yer qalmırdı.

Tarixin mürəkkəb, dəyişkən dövrlərində şəxsiyyətlərin rolu, fərdi keyfiyyətləri bəzən həlledici amilə çevrilir. İnkilabi dəyişiklərdən, köhnə qaydaların süquta uğramasından sonra şəxsiyyətlərin qeyri-sabit, amorf cəmiyyətə təsiri bir sıra hallarda nəzarətsiz, proqnozlaşdırılmayan xarakter da ala bilər. Hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra iqtidar cəbhəsində liderlər arasında siyasi mübarizə və qarşıdurma da başlaya bilər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin təcrübəsi aşağıdakı fəlsəfi aforizmin həyatiliyini də sübut etdi: “cəmiyyətlər doğulanda məhz liderlər respublikanın institutlarını yaradırlar. Daha sonra isə institutlar liderləri yaradırlar”. Doğrudan da milli dövlət quruculuğu prosesində Cümhuriyyət həm də öz gənc liderlərini ortaya çıxardı ki, onlar Azərbaycanın yeni siyasi elitesini təşkil etdilər.

Liderlər arasında qarşılıqlı münasibətlər, həm də dövlətin və ölkənin gələcək inkişaf yollarının (alternativlərin) seçilməsi ilə də bağlı ola bilər. Şəxsiyyətin rolu burada da müstəsna dərəcədə

böyük ola bilər. Cümhuriyyətin istər yaranış dövründə, istərsə də son aylarında siyasi partiyalar və liderlər arasında dövlətin gələcəyi, xarici oriyentasiya məsələsi ilə bağlı yaranmış ziddiyyətlər bunun bariz sübutudur. Əgər Cümhuriyyətin ilk günlərində Osmanlı hərbi dairələrinin təzyiqi nəticəsində yaranmış siyasi böhrandan (“ilhaq” məsələsi) kompromis yol tapılaraq çıxmaq mümkün olsa da, Cümhuriyyətin süqutu ərafəsində Sovet Rusiyası ilə münasibətlər əksinə, siyasi elitada dərin qarşıdurma yaratmış və bu qarşıdurmanın yaratdığı hakimiyyət böhranı əslində dövlətin süqutunun əsas səbəblərindən biri olmuşdu.

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: Milli Dövlətçiliyə Aparan Yol

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ideoloji baxışları, publisistik, ictimai-siyasi fəaliyyəti haqında çox yazılıb. Bu tarixi şəxsiyyətin Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində yeri və rolu ilə bağlı da kifayət qədər tədqiqatlar aparılıb. Xüsusən 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə M.Ə. Rəsulzadənin geniş siyasi fəaliyyəti də bu dövrün tarixi ilə maraqlananlar üçün sirr deyil. Bununla yanaşı elə indinin özündə də Cümhuriyyətin yaradılmasını kollektiv fəaliyyətin məhsulu hesab edərək Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülündə M.Ə. Rəsulzadənin roluna və xidmətlərinə kölgə salmaq, “Cümhuriyyət liderləri arasında ayrı-seçkilik salmaq olmaz” iddiası ilə milli hərəkətdə və dövlət quruculuğunda liderlik mövqeyini sarsıtmaq cəhdləri ilə üzləşirik. Əlbəttə, Cümhuriyyətin bərqərar olmasında, milli dövlətin otuqdurulmasında, bütövlükdə “Azərbaycan millətinin siyasi varlığının təsbit edilməsində” (M.Ə.Rəsulzadə) F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, N.Yusifbəyli başda olmaqla dövrün ictimai-siyasi xadimləri, ziyalıları əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Bu şəxsiyyətlərin hər birinin dövlətçilik tariximizdə öz yeri, öz mövqeyi vardır. Lakin öz fəaliyyətində milli demokratik hərəkətin və milli dövlətçiliyin nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlamış və bu dövlətçiliyin bərqərar olunması prosesinə bilavasitə rəhbərlik etmiş tək şəxsiyyət, heç şübhəsiz, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Ümumiyyətlə, dünya tarixi yeni dövlətin ideoloji əsaslarını hazırlayaraq bu dövlətin quruculuğunda da iştirak etmiş tək-tük şəxsiyyət tanıyır. Ağıla Sovet Rusiyasının banisi Vladimir Lenindən başqa kimsə gəlmir. Bu baxımdan MƏR tək-cə Azərbaycanın deyil, dünya tarixinin fenomenal şəxsiyyətlərindən biridir desək ifrata varmarıq.

Hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq M.Ə.Rəsulzadə publisistik fəaliyyəti ilə böyük bir məfkurənin – milli inkişaf, milli dirilik məfkurəsinin əsas prinsiplərini ortaya qoymuş, eyni zamanda coşqun ictimai-siyasi, təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycanın gələcək siyasi elitasının formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Bir qədər sonra Müsavat partiyasının Azərbaycan milli-demokrati hərəkətinin aparıcı qüvvəsinə çevrilməsində M.Ə.Rəsulzadənin 1913-cü ildə

bu partiyaya rəhbər seçilməsi həlledici rol oynadı. “Dirilik” məcmuəsində “Milli dirilik” silsilə məqalələrində o təkcə inkişafın ideoloji-nəzəri konsepsiyasını ortaya qoymadı, eyni zamanda milli idealların əməli gerçəkləşdirilməsi üçün konkret vəzifələri müəyyənləşdirdi.

Məhz millətin ümdə arzu və ümidlərinin ifadəçisi olması, eləcə də liderlik qabiliyyəti M.Ə.Rəsulzadəni hələ 1917-cil il Fevral inqilabından əvvəl, tarixi hələ XIX əsrin ortalarından A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi ilə başlamış, sonra isə Ə.b.Hüseynzadə, Ə.b.Ağayev, Ə.M.Topçubaşov, N.Nərimanov və başqa ziyalılarımız tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş yenişəlmə hərəkatının şəriksiz liderinə çevirmişdi. Xalqın mədəni-mənəvi həyatında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər onda milli hisslərin oyanmasında, milli şüurun inkişafında və bütün bunların məntiqi nəticəsi olaraq milli hərəkatın yaranmasında mühüm rol oynadı. Məhz bu dövrdə Şimali Azərbaycanda millətləşmə prosesi sürətlənərək milli hərəkatın tədricən ümmətçilikdən milliyyətçilik mərhələsinə keçməsinə şərait yaratdı ki, bu prosesdə aparıcı sima heç şübhəsiz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Hələ 1915-ci ildə dünyanın xəritəsinin hökmən dəyişəcəyini, Azərbaycan türk millətinin də bu dəyişikliyə hazır olmasının zəruriliyini bildiren M.Ə.Rəsulzadə bunun üçün ilk növbədə çağdaş dövrün mütərəqqi elmi, fəlsəfi fikri ilə silahlanmağı, “zamanə adamı” olmağı əsas şərt hesab edirdi. O zamankı siyasi senzuranın sərt qadağalarına baxmayaraq M.Ə.Rəsulzadənin “sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücuduna çalışmaq”, “türk və müsəlman olaraq müstəqil yaşamaq” sözləri əslində milli müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırış oldu. 1918-ci ildə Cümhuriyyət quruluşlu milli dövlətin meydana gəlməsi əslində bu çağırışın əmələ keçməsinin, Azərbaycanda milli hərəkatın ideoloji mahiyyətinə çevrilmiş “Azərbaycançılıq” ideologiyasının həyatiliyinin məntiqi nəticəsi idi. Bu ideologiyanın şəriksiz banisi isə M.Ə.Rəsulzadədir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycançılıq uğrunda aparılan çoxillik mücadilənin, milli dövlət idealının özünü təsdiq etdi. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Azərbaycan istiqlal məfkurəsi Azərbaycanın muxtariyyəti şüarı altında, konkret siyasi proqram şəklində meydana atıldı.

Fevral inqilabından sonra cərəyan edən proseslər əslində müstəqil dövlətin yaradılması yolunun tərkib hissəsi oldu. Xüsusən Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayı və Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayı, bu qurultaylarda qəbul edilmiş qərarlar M.Ə.Rəsulzadənin təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bütün Rusiya türklərinin milli siyasi, mədəni ehtiyaclarının ideoloquna çevrildiyini təsdiq etdi. Ümumiyyətlə, adı çəkilən qurultayların materialları M.Ə.Rəsulzadə bir tarixi şəxsiyyət kimi səciyyələndirilməsi baxımından qiymətli mənbələrdir. M.Ə.Rəsulzadənin qurultayda demokratik dövlət idarəçiliyi, insan azadlıqları, qadın hüquqları, dövlət-din münasibətləri, maarif, mədəniyyət, dil, etnos, millət məsələləri ilə bağlı irəli sürdüyü

ideyalar bu gündə öz aktuallığını saxlamaqdadır. Məhz onun irəli sürdüyü “demokratik federativ respublika” və “milli-məhəlli muxtariyyət” prinsipləri Rusiyanın dövlət quruculuğunun ən münasib forması olaraq qəbul edilmişdi.

1917-ci ilin coşqun hadisələri M.Ə.Rəsulzadə bir siyasi xadim olaraq yeni keyfiyyətlərini üzə çıxardı. Qısa zamanda onun rəhbərlik etdiyi Müsavat Partiyası Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi təşkilatlarından biri olaraq milli hərəkatın aparıcı qüvvəsinə çevrildi. 1917-ci ilin iyununda Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyasının Müsavat Partiyası ilə bir siyasi partiyada (Türk Ədəmi Mərkəziyyət partiyası Müsavat) birləşməsi zamanı siyasi nüfuzu nəzərə alınaraq M.Ə.Rəsulzadə birləşmiş partiyanın lideri seçilmişdi. Həmin ildə keçirilmiş seçkilərin, o cümlədən yerli hakimiyyət orqanlarına, Bakı Sovetinə və Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəticələri də bu partiyanın siyasi həyatda öz mövqe tutduğunu təsdiq etdi. Azərbaycan milli hərəkatına qarşı aparılan güclü əks təbliğata, şəhər əhalisinin milli tərkibinin uyğunsuzluğuna baxmayaraq Bakı sovetinə keçirilən seçkilərdə (1917-ci ilin oktyabrı) Müsavat partiyası bütün seçicilərin 40 faizinin səsini qazanaraq birinci yer tutmuşdu [16]. Həmin ilin noyabrında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkilərin nəticələri isə Müsavat partiyasının təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanları arasında aparıcı siyasi qüvvə olduğunu göstərdi. Baxmayaraq ki, seçki komissiyaları və məntəqələri əsasən iri şəhərlərdə, qəza və dairə mərkəzlərində yaradılmış, böyük kənd kütlələri faktik olaraq seçki prosesindən kənar qalmışdı səsvermənin nəticələrinə görə bütün Cənubi Qafqaz üzrə gürcü menşevikləri seçicilərin 26,9% (11 yer), Müsavat partiyası və müstəqil demokratik qrup 25.1 % (10) səs topladılar [15. Заседание восемнадцатое, 19 февраля 1918 года, с.5]. Bütövlükdə Azərbaycan siyasi qüvvələrinin topladıqları səslərin əksəriyyəti (66,5%) Müsavatın payına düşürdü (müqayisə üçün “Müsəlman sosialist bloku” 17.25%, menşevik Hümmət 9.1%, İttihad isə 7.7 % səs toplamışdı) [13, c.87-88]. Bölgələrdə əhalinin əksəriyyəti də Müsavat partiyasına səs verdi. Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə Müəssislər Məclisinə namizədliyi Fərqanə vilayətinin müsəlmanları tərəfindən irəli sürülmüşdü ki, bu da onun bütün Rusiya türkləri arasında olan nüfuzundan xəbər verirdi.[2] Müsavat partiyasının 1917-ci ilin oktyabrında keçirilmiş I qurultayı M.Ə.Rəsulzadə liderliyini bir daha təsdiq edərək onu MK-nin sədri seçdi. Qurultayda partiyanın qəbul etdiyi qərarlar, proqram M.Ə.Rəsulzadə bilavasitə iştirakı ilə hazırlanmışdı.

M.Ə.Rəsulzadəyə olan hörmətin bariz nümunəsi idi ki, qurultayı acmaq üçün Rəyasət heyətinə çıxdıqda nümayəndələr onu sürəklə alqışladıqlarından natiq bir neçə dəqiqə gözləməli olmuşdu (Açıq söz, 1917: №599) Partiya liderinin nəzərincə, bizim amalımız başqalarına hakim

olmaq, başqalarını əzmək deyil, özümüzün rifah və səadətlə yaşamamız və əsir millətlərlə bərabər bəşəriyyətə üzv, hamı ilə bərabər mədəni və mütərəqqi bir millət olmaqdır. (Rəsulzadə, 2013:378).

Qurultayda “Tırzi-hökumət və şəkli idarə komissiyası” adından çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə Rusiya dövlətinin milli –məhəlli muxtariyyət əsasında qoşma xalq cümhuriyyəti kimi təşkilinin, Azərbaycanın isə bu demokratik cümhuriyyətdə milli-ərazi muxtariyyəti kimi yer almasının vacibliyini göstərmişdi. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs edərkən açıq şəkildə “həmən İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyaları ilə sair Zaqafqasiya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor” deyər yazırdı (Açıq söz, 1917: №635).

Lakin bolşevik çevrilişi Rusiyanın demokratik əsaslarla yenidən qurmaq imkanlarına son qoyduqdan sonra o vaxtadək əsas şüarı “qoşma xalq cümhuriyyəti” və “Azərbaycanın muxtariyyəti” olan Azərbaycan milli hərəkatı öz məqsədlərinə yenidən baxmalı oldu.

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqaz regionunu idarə etmək üçün yaradılmış hakimiyyət strukturlarının – Komissarlığın və Seymin təşkilində M.Ə.Rəsulzadənin və onun sədri olduğu Müsavat partiyasının fəal iştirak etdiyinin şahidi oluruq. Komissarlığın tərkibində M.Ə.Rəsulzadə rəhbərliyi ilə Müsəlman (Azərbaycan) milli fraksiyası təsis edilmişdi. 1918-ci ilin fevralın 23-də Cənubi Qafqazdan Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlardan ibarət olan ali hakimiyyət orqanı yaradıldı. Seymin tərkibində yaradılmış və M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsəlman milli fraksiyası faktik olaraq qanunverici orqanda Azərbaycan xalqının kollektiv təmsilçisi funksiyasını yerinə yetirirdi.

M.Ə.Rəsulzadə Seymin üç aylıq mövcudluğu dövründə Azərbaycan fraksiyası Cənubi Qafqazda dövlət və yerli hakimiyyət strukturlarının yaradılmasında, anarxiya və millətlərarası qarşıdurmanın aradan qaldırılmasında müharibə və sülh məsələlərinin nizamlanmasında, sosial-iqtisadi problemlərin həllində yaxından iştirak etmiş, M.Ə.Rəsulzadənin özü isə diyarın Rusiyada ayrılaraq müstəqil hala gətirilməsi, federativ dövlət kimi bərqərar olması üçün bütün səyləri göstərmişdir. Bəzi hallarda hətta Azərbaycan xalqının maraqlarına tam cavab verməyə də (bu xüsusən Türkiyə ilə münasibətlər məsələsində özünü göstərirdi) Fraksiya Cənubi Qafqaz xalqlarının həmrəyliyi və birliyi naminə ümumi mövqedən çıxış etməyi zəruri hesab edirdi. M.Ə. Rəsulzadə Seymin ilk iclaslarından Cənubi Qafqazın müstəqil dövlət kimi elan edilməsini, Seymin isə ali qanunverici orqan kimi öz səlahiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb etmişdi. O yaranacaq hökumətin bütün Cənubi Qafqaz xalqlarını təmsil edən koalision əsaslarla təşkilini təklif edirdi. (Закавказский Сейм, 1918: 27-28). Aprelin 9-da (aprelin 22) Seymdə Cənubi Qafqazın müstəqilliyi məsələsi müzakirə olunarkən

M.Ə.Rəsulzadə iki dəfə çıxış edərək Cənubi Qafqaz xalqlarının Rusiya imperializminə qarşı birgə mübarizə aparmaları və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaları üçün dərhal müstəqilliyin elan edilməsi təşəbbüsünü dəstəkləmişdi (Закавказский Сейм, 1918:11). Məhz Azərbaycan fraksiyasının təkidli mövqeyi sayəsində Seym həmin gün Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin və Cənubi Qafqaz Demokratik Qoşma (Federativ) Respublikasının yaradılmasını elan etmişdi.

Seymin Azərbaycan fraksiyasını narahat edən əsas məsələ Türkiyə ilə müharibənin davam etməsi ucbatından möhkəm sülh müqaviləsinin bağlanmaması idi. Bolşeviklərlə Türk hökuməti arasında bağlanmış Brest-Litovsk sülh sazişini (3 mart 1918) sülh sazişini tanımaqdan imtina edən Cənubi Qafqaz hökumətinin gürcü-erməni tərkibi (“Gegeçkorinin savaş kabinəsi” – M.Ə.Rəsulzadə) hərbi əməliyyatları davam etdirməklə bölgənin gələcəyini təhlükə altına almışdı. M.Ə.Rəsulzadənin aprelin 9-da (aprelin 22-də) Seymin iclasına Trabzonda Türkiyə ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi, hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması və möhkəm sülhün bağlanması ilə bağlı layihə təqdim etdi. Lakin çoxluq bu təklifi qəbul edilmədiyindən (Закавказский Сейм, 1918: 70) hərbi əməliyyatlar davam etdirilmiş və birləşmiş gürcü-erməni qoşunları məğlubiyyətə uğramışlar. Yalnız bundan sonra Seym yeni sülh danışıqlarına (bu dəfə Batumda) razılıq verməyə məcbur olmuşdu. Sülh danışıqlarının aparılması üçün yaradılmış nümayəndə heyətinə M.Ə.Rəsulzadənin də daxil edilməsi onun bu məsələdə qətiyyətli mövqeyinin nəticəsi sayılmalıdır.

Seymdə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində, xüsusən İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqlar, Bakıda məşum Mart hadisələri M.Ə.Rəsulzadəni çox sarsıtmışdı. Mart hadisələrində müsəlmanlara qarşı soyqırımları bolşeviklərlə daşnakların birgə əməli kimi qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə Cənubi Qafqaz Seyminin və hökumətinin də bu cinayətlərə görə məsuliyyət daşdığını Seym kürsüsündən bəyan etmiş, müsəlmanların müdafiəsi üçün qəti tədbirlərin görülməyəcəyi təqdirdə onlarla birlikdə işləməyin mümkün olmayacağını bildirmişdi (Закавказский Сейм, 1918: 39).

Türkiyə ilə münasibətlər, Mart hadisələri Cənubi Qafqaz hakimiyyətində mövcud böhranın daha da dərinləşməsinə gətirib çıxardı. Əslində bu hadisələr Azərbaycanın siyasi elitasında müstəqil dövlətin yaradılmasının milli hərəkatının əsas məqsədi olduğu qənaətini yaratmış oldu.

2. Milli Dövlətin İlk Başçısı

1918-ci il mayın sonlarında Cənubi Qafqaz dövlətçiliyinin dağılmasından sonra Seymin Müsəlman fraksiyası Azərbaycan milləti qarşısında tarixi məsuliyyətini dərk edərək mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurasını yaratdı. Milli Şuraya (bəzi sənədlərdə Azərbaycan Məclisi-Millisi

kimi də gedir- K.İ.) M.Ə.Rəsulzadənin sədr seçilməsi onun Azərbaycan milli hərəkatının şəriksiz lideri olmasının növbəti təsdiqi oldu. Halbuki M.Ə.Rəsulzadə o zaman Tiflisdə deyildi və Batumda Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin üzvü kimi Osmanlı hərbi komandanlığı ilə danışıqlar aparırdı.

Milli Şuranın sədri vəzifəsi əslində hüquqi cəhətdən Azərbaycan dövlətinin başçısı vəzifəsinə uyğun idi. Birinci, ona görə ki, Azərbaycan Milli Şurası legitim, xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələrin yaratdığı dövlət strukturu idi. İkinci, Milli Şuranın qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinin sonuncu, 6-cı bəndində də ifadə olunurdu ki, “Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arayı-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-Milli və Şurayi-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəətə durur” (Азербайджанская Республика, 1998: 12). Buradan da bəlli olur ki, Milli Şura yeni dövlətin tam səlahiyyətli ali idarəetmə orqanı idi, icraedici orqan – Müvəqqəti hökumət də Milli Şura tərəfindən yaradılmışdı və ona tabe idi. Deməli M.Ə.Rəsulzadə milli Azərbaycan dövlətinin ilk legitim dövlət başçısı olmuşdur.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsini qəbul etməklə tarixi arenaya yeni bir dövlətin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxil olduğunu bütün dünyaya elan etdi. Bu sənəd yeni dövlətin əsas yaşam prinsiplərini müstəqillik, insan hüquqlarına hörmət, milli, dini, sosial bərabərlik, dünyanın bütün dövlətləri və xalqları, o cümlədən qonşu xalqlarla dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq kimi ümumbəşəri və demokratik ideyaları özündə ehtiva edirdi.

İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət statusunu hüquqi cəhətdən möhkəmləndirdi. Həmin hadisədən bir il sonra “Azərbaycan” qəzeti yazırdı ki, bu aktla Azərbaycan türkləri demokratik xalqlar ailəsinə ilk müsəlman-türk respublikasını daxil etdilər. Bəyannamədə dövlət həyatının əsaslarının əks olduğunu nəzərə alsaq, onda bu sənədi AXС-nin qanunvericilik sisteminin hüquqi əsasını təşkil edən və faktiki olaraq Əsas Qanun funksiyasını yerinə yetirən Konstitusiya aktı kimi səciyyələndirmək olar. Cümhuriyyətin elan edilməsi ilə Azərbaycan xalqı tarixində ilk dəfə olaraq dövlət millətinə çevrildi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: “28 mayis 1918 Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayi - Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Beyləki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir aləm olmuşdur” (İstiqlal qəzeti, 1933). Azərbaycan xalqı ilk dəfə olaraq bütün islam dünyasına cümhuriyyətçilik məfkurəsini gətirərək bununla müstəmləkə zülmü altında

yaşayan dindaş millətlərə də modern dövlət yaratmaq nümunəsi, azadlıq və demokratiya dərsi verdi. İslam dünyasında tarixdə mövcud olmuş bütün dövlətlər, əsasən, dini və ya sülalə zəminində qurulduğu halda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam coğrafiyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk milli dövlət idi. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir... Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız ilk türk dövlətidir» (Hüseynov, 1996:77).

Əgər Cümhuriyyətin yaradılmasına qədər Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının başlıca vəzifəsi “Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək”dən ibarət idisə, Cümhuriyyətin yaradılması ilə artıq xalqın zəhnində Azərbaycan istiqlalı fikri möhkəm yer tutmuşdu. İndi əsas vəzifə “felən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmləşməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili” (M.Ə.Rəsulzadə) üçün çalışmaqdan ibarət idi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 1998:51-52).

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi çox mürəkkəb və ağır vəziyyətdə davam edirdi. Ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri və Bakı qəzası milli dövlətçiliyə qarşı barışmaz mövqedə duran bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlində idi. Qəzalarda, xüsusən Şuşa, Zəngəzur, Naxçıvan, Vedibasar və başqa yerlərdə erməni quldur dəstələri türk-müsəlman əhalisinə qarşı amansız vəhşilikləri davam etdirirdilər. Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda xarici qüvvələr arasında rəqabət daha da kəskinləşmişdi.

1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçən Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti ilə burada olan türk qoşun hissələrinin komandanı Nuri paşa arasında ziddiyyətlər ilk hökumət böhranına səbəb oldu. Burada da M.Ə.Rəsulzadənin siyasi dühası qalib gəldi. Onun təkidilə Cümhuriyyət rəhbərliyi yeni qazanılmış müstəqilliyi qorumaq naminə müvəqqəti olaraq demokratiya prinsipindən geri çəkilərək 17 iyunda Milli Şuranın buraxılması və bütün qanunvericilik və icra hakimiyyətinin yenidən təşkil edilmiş Müvəqqəti hökumətə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi (Азербайджанская Республика, 1998:15-16). Bu qərarı qəbul etməklə M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşları dövlət və millət maraqlarının şəxsi və firqə maraqlarından üstün tutduqlarını bir daha göstərdilər. Sonrakı proseslər bu qərarın doğruluğunu təsdiq etmiş oldu.

1918-ci il iyunun ortalarından noyabrın ortalarına qədər M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan siyasi rəhbərliyində təmsil olunmadı. Lakin bu dövrdə o daha məsuliyyətli missiyanı öz üzərinə götürərək onu şərəflə yerinə yetirdi: dövlətin varlığını və ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün

diplomatik fəaliyyət göstərmək. Yeni yaradılmış türk dövlətinin zəruriliyini təkcə düşmənlərə deyil, elə dostlara da inandırmaq vacib idi.

3. M.Ə.Rəsulzadənin Diplomatik Missiyası

Hələ Batumda olarkən uyun ayının 4-də Türk komandanlığı ilə bağlanmış müqavilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici dövlətlərlə bağladığı ilk diplomatik sənəd olmaqla, həm də M.Ə.Rəsulzadənin dövlət başçısı kimi öz imzasını (XİN M.H.Hacınski ilə birgə) qoyduğu ilk dövlət sənədi oldu. Bundan sonra yenidən Azərbaycana qayıdan M.Ə.Rəsulzadə Sülh konfransında iştirak etmək üçün İstanbula göndərilən nümayəndə heyətinin (heyətin digər üzvləri X.b.Xasməmədov və A.b.Səfikürdski idilər) sədri təyin edilmişdi (АзербайджанскаяДемократическаяРеспублика, 1998:25-26). Bununla da M.Ə.Rəsulzadə həm də Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk diplomatik missiyasının rəhbəri oldu.

İstanbul'da gəldiyi gündən (24 iyun 1918-ci il) M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın tanındılması, Türkiyə və başqa dövlətlərlə münasibətlərin yaradılması, Azərbaycana hərbi və maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, ən əsası isə Bakının azad edilməsi ilə bağlı göstərdiyi göstərdiyi səylər Azərbaycan diplomatiya tarixinin ən şərəfli səhifələrindən birini təşkil edir. Onun istər Türkiyənin ali rəhbərliyi, istərsə də müxtəlif xarici nümayəndələrlə saysız-hesabsız görüşlərinin bir məqsədi var idi – Azərbaycanın xilasını. Bunun üçün isə ilk növbədə Bakının yadelli qüvvələrdən azad edilməsinə nail olmaq lazım idi. M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldan F.X.Xoyskiyə, M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məktublar bu görkəmli siyasi xadimin diplomatik məharətini kəşf etmək baxımından əvəzsiz mənbələrdir. Bu məktublar həm də onun dövrün beynəlxalq münasibətlərin, müxtəlif dövlətlərin xarici siyasətinin, müasir dillə desək, geopolitikanın sirlərinə yaxından bələd olan bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirir. Bakı nefti məsələsinin beynəlxalq məsələ olduğunu bildirən M.Ə.Rəsulzadə Türkiyə tərəfini bu məsələdə daha çevik hərəkət etməsini zəruri sayır və hesab edirdi ki, Bakını Azərbaycana qaytarmaq üçün Türkiyə hərbi səylərini artırmalıdır. Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadənin apardığı gərgin danışıqlardan sonra Azərbaycana əlavə türk qoşunları göndərilmiş və Bakı uğurunda hərəkət başlamışdı.

Türkiyənin, Almaniyanın təmsilçiləri ilə görüşlərdə M.Ə.Rəsulzadə Bakı məsələsində onların iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə razılıq verməklə Azərbaycanın Bakı üzərində təbii—milli hüquqlarını təsbit etdirməyə nail olmuşdu. Buna görə də bütün görüşlərində, yazışmalarında Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyətini vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə M.H.Hacınskiyə göndərdiyi 7 avqust 1918-ci il tarixli məktubunda necə olursa olsun, nəyin bahasına olursa olsun Bakını azad etməyi və hamını baş tutmuş fakt qarşısında qoymağı təkid

edir və bildirirdi ki, Bakı hərəkəti Azərbaycan naminə olmalı, onu Azərbaycan hökuməti azad etməlidir. Əks halda çətinliklərə üzləşə bilərik. M.H.Hacıniskiyə 6 sentyabr 1918-ci il tarixli məktubunda isə M.Ə.Rəsulzadə vəziyyətin pislədiyini, Bakının Azərbaycan üçün ölüm-dirim məsələsinə çevrildiyini bildirərək yazırdı: “Bakı məsələsi ancaq gücdən asılıdır. Əgər Bakı alınmasa hər şey bitmişdir. Əlvida Azərbaycan. İstanbulda olduğu müddətdə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması, Bakının isə Azərbaycanın təbii paytaxtı, əqli, iqtisadi, siyasi mərkəzi olduğunu sübut etmək üçün də M.Ə.Rəsulzadə gərgin diplomatik iş aparır, şəxsi görüşlərlə ilə yanaşı İstanbuldakı diplomatik nümayəndəliklərə Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı haqqında məlumatları çatdıraraq Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşamaq hüququna malik olduğunu bildirir və qeyd edirdi ki, Bakı məsələsi Azərbaycan üçün təkəcə ərazinin artırılması məsələsi deyil, onun yaşamaq qabiliyyəti üçün əsas şərtidir. Lakin bir sıra ölkələrin nümayəndələri, xüsusən İran dövləti bu hüququ tanımaqdan imtina edərək göndərilən məktubları belə geri qaytarırdılar (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998: 67-68,70). Qafqaz İslam Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları və M.Ə.Rəsulzadənin diplomatik söyləri də daxil olmaqla Cümhuriyyət hökumətinin gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad olundu.

Bu hadisədən sonra bir aydan da artıq İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadə bu müddətdə də gərgin fəaliyyət göstərmiş Türkiyə hökuməti ilə Azərbaycan hökuməti arasında bir çox müqavilələrin imzalanmasına nail olmuşdu.

4. Demokratik dövləti quruculuğu

M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci il oktyabrın sonlarında Bakıya qayıtması Azərbaycan dövlətçiliyinin çətin dövrünə təsadüf etdi. Birinci Dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsi və buraya Antantanın təmsilçisi kimi Böyük Britaniya qoşunlarının daxil olması Azərbaycanda yeni şərait yaratdı. Belə şəraitdə Azərbaycanı yenə də M.Ə.Rəsulzadənin, F.X.Xoyskinin və başqa şəxsiyyətlərin siyasi dühası xilas etdi. Məhz onların təşəbbüsü ilə ölkədə seçkili təsisatın - Milli Şuranın fəaliyyətinin bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il iyunun 17-də keçirilmiş iclasında Milli Şurasının buraxılması, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin Müvəqqəti hökumətə verilməsi haqqında qətnamə qəbul edilmişdi. Həmin qətnamədə altı aydan gec olmayaraq ümumi və birbaşa seçkilər əsasında Müəssislər Məclisinin çağırılması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu müddət ərzində obyektiv və subyektiv səbəblərdən Müəssislər Məclisini çağırmaq mümkün olmamışdı. Azərbaycan Milli Şurası öz fəaliyyətini bərpa etdikdən sonra noyabrın 16-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə ilk iclasını keçirmiş,

noyabrın 19-da keçirilmiş iclasında isə vəziyyətin müstəsnalığını nəzərə alaraq müvəqqəti parlamentin – Məclisi-Məbusanın çağırılması qərara alınmışdı. Parlamentin yaradılması haqqında Milli şuranın qəbul etdiyi qanunda ali orqanın təşkili prinsipləri müəyyən edilmiş, bu zaman partiya təmsilçiliyi və milli təmsilçiliklə yanaşı inzibati-ərazi təmsilçiliyi prinsipi də əsas götürülmüşdü. Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanunda Azərbaycan müsəlmanlarının həyati xüsusiyyətləri nöqteyi-nəzərindən məclisdə tək cə siyasi cərəyan nümayəndələrinin deyil, vilayətlərdən göndərilən nümayəndələrinin də iştirakının zəruriliyi bildirilirdi (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998:75). Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Milli Şurası adından, onun sədri M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə 1918-ci il noyabr ayının 29-da Azərbaycan və rus dillərində "Bütün Azərbaycan əhalisinə!" Müraciətnaməsi dərc edildi. Müraciətnamədə parlamentin çağırılması məsələsinə aydınlıq gətirilir, milliyyətindən, dinindən və siyasi baxışlarından asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarına "ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaraq ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi səadətlərini hazırlamaq üçün yek digərinə əl uzatmağa və yardım etməyə" çağırış edilirdi (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998:80-81).

Azərbaycanı işğal etmiş ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson belə ümumiyyətlə, Azərbaycan adlı dövlətin mövcudluğunu inkar etmiş, bu əraziləri rus əraziləri adlandırmışdı (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998:70, 76). General Tomsonun belə mövqe tutmasına Bakıdan onunla görüşə gəlmiş erməni və rus milli şuralarının nümayəndələrinin də rolu az olmamışdı. V.Tomson özü Bakıdakı ilk bəyanat və çıxışlarında "Azərbaycan" ifadəsini belə işlətməyi lazım bilməmişdi. Lakin vəziyyətlə bilavasitə tanış olduqdan sonra azərbaycanlılar barədə ona verilən məlumatların qərəzli olduğunu anlamışdı. Mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan hökuməti bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək dövlətin suverenliyini təmin etməyə nail oldu. Az müddətdən sonra V.Tomson və Antantanın digər nümayəndələrinin Azərbaycan hökumətinin tanınmaları və onunla əməkdaşlıq etməyə hazır olduqlarını bəyan etmələri Azərbaycan dövlətçiliyini tanımaqdan imtina edənlərə böyük zərbə oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində iştirakı M. Ə. Rəsulzadənin dövlətçilik fəaliyyətinin ən mühüm mərhələsini təşkil edir. Məhz parlamentdə müstəqil dövlət quruculuğu, idarəetmə sahəsində göstərdiyi misilsiz fəaliyyəti onun liderlik məharətini, demokratizmini, müdafiə etdiyi ideyaların uzaqgörənliyini və dönməzliyini bir daha sübut etdi. M.Ə.Rəsulzadə, onun rəhbərlik etdiyi Müsavat partiyasının xidmətləri sayəsində parlament Azərbaycan siyasi

sistemdə ən aparıcı rola malik olmuş, Azərbaycanın gələcək taleyinə mühüm təsir göstərəcək bir sıra qanun və qərarlar qəbul etmişdi. Məlumdur ki, dekabrın 7-də parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə öz açmış, qısa giriş nitqində "səadət və hürriyyətin istiqlal olduğunu, azərbaycanlıların istiqlala layiq olduğunu, bütün mövcudiyətlərilə öz müqəddaratlarını və istiqlalını müdafiə edəcəklərinə" inamını bildirmişdi. Ö millət vəkillərinə üzünü tutaraq firqə ehtiraslarını, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qarşısında səqit qalan qərəzləri atmağı, vətən qayğısını, millət duyğusunu hər şeydən yüksək tutmağa çağırmışdı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. I cild, 1998:35-36).

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə mövcud olan ən böyük fraksiyanın - Müsavat fraksiyasının rəhbəri olmuş, 1919-cu ilin oktyabrında bu fraksiyaya bitərəflərin qoşulması ilə o parlamentdə ən nüfuzlu və həlledici qüvvəyə çevrilmişdi.

Parlament sənədlərinin təhlili göstərir ki, ali qanunverici orqanın ən fəal üzvlərindən olan M.Ə.Rəsulzadə müzakirə olunan bütün məsələlər üzrə çıxış edərək öz prinsipial mövqeyini bildirir, əksər hallarda məhz onun mövqeyi qərarların qəbul olunmasında həlledici amil olurdu.

Müsavat fraksiyasının lideri kimi M.Ə.Rəsulzadə parlamentin ikinci iclasında öz fraksiyasının bəyannaməsi ilə çıxış edərək rəhbərlik etdiyi siyasi təşkilatın taktiki, strateji məqsədləri, dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında məlumat vermişdi. İctimai həyatın bütün sahələrinin özündə ehtiva edən bu bəyannamə əsil dövlət quruculuğu proqramı xarakteri daşıyırdı. Azərbaycan məsələsinin artıq beynəlmiləl bir məsələ olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə "Müstəqil Azərbaycanın hüquqən təsdiq edilməsini" hökumətin əsas vəzifəsi olduğunu göstərir və ""bir dəfə yüksələn bayraq endirilməz" sözü dildə deyil, işdə də görülməlidir" şüarını irəli sürürdü (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:52). Demokratik dövlət qurmaq əzmini nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə bunun əsas atributları olan söz, vicdan, ictimai ittifaq və bu kimi "əhli-vətən hürriyyətlərini", milli bərabərliyi bərqərar etməyi, Azərbaycanın müsalihəkar, hürriyyətəpərvər bir hökumət olacağını inamını bildirir və əmin olduğunu göstərirdi ki, "millət məhkumluğu ağrısını dadmış olan Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz". Onun nəzərincə, "hürriyyət, müsavat, ədalət və əmniyyət təsis edərək məmləkətin istiqlalını və millətin həyatını müdafiə edəcək hökumət yalnız firqə və milliyət etibarını ilə müştərək və koalisiyon əsasında qurulmalı idi. Bununla əslində M.Ə.Rəsulzadə bütün siyasi qüvvələri milli birliyə və həmrəyliyə çağırırdı [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:53-54].

M.Ə.Rəsulzadə hökumətin xalqı düşündürən bütün məsələləri həll etmək məqsədi ilə bir sıra radikal və mütərəqqi addımlar atacağını, o cümlədən torpaq, sosial, əmək, maarif, səhiyyə sahəsində islahatlar aparacağını ümid etdiyini bildirirdi.

Ermənistanla münasibətlər parlamentin iclaslarında müzakirə olunarkən, M.Ə.Rəsulzadə bu münasibətləri gərginləşdirən əsas səbəb kimi ermənilərin torpaq iddiası olduğunu göstərir, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, eləcə də Borçalının Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi ("qitəsi"-M.Ə.R.) olduğunu qeyd edir, eyni zamanda bütün mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olduğunu bildirirdi.

M.Ə.Rəsulzadə İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara qarşı yeridilən soyqırma qarşı parlamentdə bir neçə dəfə məsələ qaldırmış, bu məsələni Sülh konfransı vəsitəsi ilə beynəlxalq arenaya çıxarmağı təkid etmişdi. Parlamentin 9-cu iclasında (25 yanvar 1919-cu il) M.Ə.Rəsulzadə növbədənkənar bəyanatla çıxış edərək Naxçıvan və Şərur qəzalarında, eləcə də İrəvan quberniyasının digər yerlərində türklərə qarşı yeridilən təcavüzə qarşı Azərbaycan hökumətini xüsusi tədbirlər görməyə, nahaq tökülən qanların qarşısını almaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyi təkidlə tələb etmişdi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:196).

M.Ə.Rəsulzadənin parlament fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də hüquqi dövlətin əsaslarının yaradılması olmuşdur. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1919-cu ilin yanvar ayında qəbul edilmiş "Məşğulluq və məmurluq haqqında" qanun mühüm rol oynamışdı. Bir çox deputatlar Azərbaycanda kifayət qədər kadrların olmadığını nəzərə alaraq bu qanundan imtina etməyi təkid edir, nüfuzlu insanların həm hökumətdə, həm də parlamentdə işləməsini heç də ziyanlı olmadığını göstərirdilər. Lakin demokratiyanın əsas prinsipi olan hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin əməl tətbiqi baxımından bu qanunun qəbul olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdəki çıxışlarında bir çox ideoloji və siyasi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, zamanın qoyduğu suallara cavab verməyə çalışmışdır. Bu zaman o, özünü hazırlıqlı, Avropa demokratiyası ənənələrinə yaxşı bələd olan bir ictimai xadim, ideoloq kimi göstərmişdi. Hələ fraksiyanın bəyannaməsində öz partiyasını federalist, türkçü və demokratiya məsləkli milli-demokratlar partiyası olduğunu bəyan edən M.Ə.Rəsulzadə, 1919-cu il fevralın 6-da sosialistlərlə diskussiyaya girərək türklüyün bayrağını Qafqazda birinci qaldıran, türk hissiyatını oyadan partiyanın məhz Müsavat olduğunu, türklük ilə türkçülüğü qarışdırmamağa çağırırdı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998: 232). O, qeyd edirdi ki, "millətdə milli ruh, milli idrak, etirafi milliyət, şəxsiyyəti-milliliyə lazımdır. Biz bunu millətə verməyə

çalışırıq.. Əkinçiyə torpaq, fəhləyə iş vermək bütün demokratik firqələrin proqramında var. Fəqət sosialistlər ilə bizim fərquimiz bundadır ki, onlar beynəlmiləldirlər, biz isə demokratik millətçi" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:260).

M.Ə.Rəsulzadə dövlətçilik mövqeyindən çıxış edərək parlamentlə hökumət arasında süni ziddiyyət yaratmaq, bununla da dövlət aparatını iflic vəziyyətə salmaq istəyənlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. 3 aprel 1919-cu il tarixli iclasda hökuməti əsassız olaraq tənqid edənləri nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, "tənqid üçün tənqiddən bir şey çıxmaz. Tənqid dövlət nöqteyi-nəzərindən olmalıdır. Bütün aləm anarxiyanın təsiri altında ikən birdən birə qalxıb Azərbaycanın bir cənnət olmasını istəmək heç bir şey istəməmək deməkdir" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:429-430).

M.Ə.Rəsulzadə dövlət quruculuğu ilə bağlı qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında fəal iştirak edərək, xüsusən Müəssislər Məclisinin çağırılması ilə bağlı yaradılmış komissiyada çox mühüm işlər görmüş, komissiyada hazırlanmış "Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında" qanun layihəsinin əsas müəllifi olmuşdur. Qanun layihəsini də parlamentin müzakirəsinə məhz M.Ə.Rəsulzadə təqdim etmiş, bu zaman o özünü Avropa seçki sisteminin mahir bilicisi kimi göstərmiş, qanunun demokratik mahiyyətini tam açmağa nail olmuşdu. 1919-cu il iyunun 19-da parlamentdə qanun layihəsi müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadə məscidlərdə, kilsələrdə və digər dini yerlərdə seçki təbliğatı aparılmasının dinin dövlətdən ayrılması ilə bağlı demokratik prinsipə zidd olduğunu göstərərək siyasi partiyalara məscidlərdən öz məqsədləri üçün sui-istifadə etmələrinin qadağan olunmasını zəruri hesab edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə sosial-iqtisadi məsələlərin müzakirəsində də fəal iştirak etmiş, iqtisadi problemlərin həlli üçün dəyərli və səmərəli tövsiyə və təkliflər irəli sürmüşdür. Azad rəqabət və azad ticarət, idxal-ixrac, maliyyə, vergi məsələlərinə dair M.Ə.Rəsulzadə çox maraqlı fikirlər irəli sürürdü. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə dövlətin vergi sistemindən danışarkən müstəqim (birbaşa – K.I.) vergilərin əleyhinə olduğunu bildirmiş, lakin eyni zamanda dövlətin ağır maliyyə durumunu nəzərə alaraq müstəqim vergilərin tam aradan qaldırılmasının hələlik mümkün olmadığını, heç olmasa müəyyən sistemə salmağa çağırırdı. M.Ə.Rəsulzadə azad ticarət və inhisar məsələsinə də öz münasibətini bildirərək, yalnız müəyyən qism əmtəələrə dövlət inhisarının tətbiq edilməsini, qalan mallara isə tam azad satış və ixrac tətbiq edilməsini təklif edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin iqtisadi məsələlərdə dərin biliyə, müasir dünyagörüşə malik olduğunu belə bir fakt da təsdiq edirdi ki, Azərbaycan dövlətinin tarixində ilk dəfə olaraq 1920-ci ilin yazında parlamentdə hazırlanmış və müzakirə edilmiş büdcə layihəsinin əsas müəlliflərindən biri məhz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O büdcə layihəsi ilə bağlı qanun layihəsini

şəxsən parlamentə təqdim etmiş, onun maddələrini ətraflı əsaslandırılmışdı. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə, özünün də qeyd etdiyi kimi, Avropa ölkələri, Rusiyanın büdcə qanunlarının hazırlanması ənənələri ilə ətraflı tanış olmuş, onların ən mütərəqqi cəhətlərini Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışmışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdə maarif, mədəniyyət, dil problemləri ilə bağlı çıxışları üz aktuallığı ilə seçilirdi. Onun Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, azad mətbuatın inkişafı, Azərbaycan türk dilinin dövlət dili kimi statusunun daha da artırılması ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar və təkliflər mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. O, dövlət idarələrində, parlamentdə Azərbaycan türk dilinin tətbiqinin genişləndirilməsini, rəsmi yazışmaların, parlament iclaslarının yalnız dövlət dilində aparılmasını təkid edirdi. Hətta 29 iyun 1919-cu ildə, parlamentin 6-cı iclasında, parlamentə daxil olan məktubların rusca oxunmasına etiraz edərək, iclası tərk etmişdi. Bununla yanaşı, dövlət dilinin statusu ilə bağlı məsələlərdə o ifratçılığa varmamağa, reallıqları nəzərə almağa çağırırdı. Məsələn, 1919-cu ilin avqustun 21-də parlamentdə universitetin açılması ilə bağlı müzakirələrdə çıxış edərkən, universitetdə tədrisin rusca aparılacağını əldə əsas tutaraq onun açılmasına qarşı çıxış edənlərə layiqli cavab verərək qeyd edirdi: "Rus və ya başqa millət mədəniyyəti yoxdur. Ümum və finun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi, hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorlarının ağzından öyrənə bilirik... Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır. Əvvəlcə özgələrdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Darülfünün hər dildə olsa da olsun açıb oxumalıyıq" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, II cild, 1998:11-12).

Parlament dövrü M.Ə.Rəsulzadənin həyatında xüsusi yer tutur. Onun parlamenti ən mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxarmaq bacarığı, ən vacib məsələlər ətrafında müzakirə aparmaq qabiliyyəti, rəhbərlik etdiyi Müsavat fraksiyası adından təqdim etdiyi qanun, qərar və qətnamələri olduğu şəkildə qəbul etdirə bilmək məharəti indi də adamı heyran qoyur. M.Ə.Rəsulzadənin parlament fəaliyyətinə toxunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, o ən nüfuzlu parlament fraksiyasının rəhbəri idi və qanunların müzakirəsi və qəbulunda aparıcı müvqeyə malik idi. M.Ə.Rəsulzadənin parlament fəaliyyəti bir daha təsdiq edir ki, bu fəaliyyətin ana xəttini Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub mühkəmləndirilməsi təşkil edirdi.

Bu kontekstdə onun parlamentin 27 aprel 1920-ci il tarixli son iclasında bolşeviklərin hakimiyyəti təslim edilməsi ilə bağlı ultimatumunun müzakirəsi zamanı tutduğu mövqə əsil millət, vətən fədaisinin uğrunda mübarizə aparığı idealların məhv olmasına görə keçirdiyi iztirab və sarsıntıyı duymaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M.Ə.Rəsulzadə parlamentin

çıxaracağı qərarı millətdən xəbərsiz çıxarmamağı, Azərbaycanın nə cür təhlükəli vəziyyətdə olduğunu millətin bilməsi üçün parlamentin qapısını açıq qoymağı təklif etmişdi. Bolşeviklərə təslim olmağın əleyhinə olsa da, M.Ə.Rəsulzadə “daxili müharibə salmamaq” üçün və yalnız “kommunistlərin istiqlalıyyət, millət və məmləkətimizi müdafi edəcəkləri” şərti ilə hakimiyyətin kommunistlərə verilməsinə razılıq verməli olmuşdu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, II cild, 1998: 972, 97).

Dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etməklə yanaşı M.Ə.Rəsulzadə publisistik fəaliyyətini də davam etdirmiş, Azərbaycançılıq məfkurəsinin nəzəri-elmi aspektlərinə dair bir neçə məqalə nəşr etdirmişdi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə, ərazilərinə münasibətdə irəli sürülən iddiaların əsassızlığının elmi şəkildə sübut edilməsi istiqamətində qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Onun müxtəlif mətbu orqanlarda “Azərbaycan” terminin yaranması, Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası ilə bağlı yazıları bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan paytaxtı”, “İran və biz”, “Biz və İran”, xüsusən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı məqalələri, digər publisistik yazıları Azərbaycanşünaslığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir (İsmayilov, Balayev, 2022: 52-67; İsmayilov, 2018: 213-218).

Cümhuriyyət dövründə “Azərbaycançılıq” məfkurəsinin əməli cəhətdən gerçəkləşdirilməsi sahəsində də ciddi addımlar atılmışdı. Əgər Cümhuriyyətin yaradılmasına qədər Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının başlıca vəzifəsi “Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək”dən ibarət idisə, Cümhuriyyətin yaradılması ilə artıq xalqın zehmində Azərbaycan istiqlalı fikri möhkəm yer tutmuşdu. İndi əsas vəzifə “felən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmləşməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili üçün çalışmaqdan” (M.Ə.Rəsulzadə) ibarət idi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998: 51-52).

Sonuç

M.Ə.Rəsulzadə yüksək intellektə, öz dövrünün mütərəqqi dəyərlərinə yiyələnmiş dövlət xadimi idi. M.Ə.Rəsulzadə nəinki Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında və bütün Şərqdə tanınmış fikir adamı, ideoloq idi. Öz millətinin taleyüklü məsələlərinə dair qabaqcıl ideyalarla, nəzəriyyələrlə çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə millətin ümdə problemlərini ictimai müstəviyə çıxararaq nicat yolları göstərən, ictimai şüurun inkişafına güclü təkan verən mütəfəkkir və siyasi xadim idi.

“Azərbaycan” terminini coğrafi, linqvistik anlamdan siyasi siyasi anlama çevirən M.Ə.Rəsulzadə bizlərə modern dövlət haqqında mükəmməl nəzəriyyə miras qoymuşdur O

suveren dövlət anlayışını siyasi praktikaya gətirməklə kifayətlənməyərək, milli dövlətçiliyin əxlaq və mənəviyyat dəyərlərini də ortaya qoymağı bacardı. Məhz M.Ə.Rəsulzadə və onun əqidədaşlarının sayəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti xalqın ruhunda milli dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasında və inkişafında aparıcı amilə çevrildi.

Ancaq Məhəmməd Əmin bəy təkə ideya adamı kimi tariximizə düşmədi. O həm də öz ideyalarını praktik müstəviyə keçirərək, ilk milli, demokratik Azərbaycan dövlətinin qurucularından biri kimi tarixə düşdü. Onun yaratdığı milli dövlət süqut etsə də, xalqın şüurundan milli məfkurəni, milli dövlətçilik ideyalarını çıxarmaq mümkün olmadı. I Cümhuriyyət dövründə təşəkkül tapmış dövlətçilik ənənələrinin, milli – mənəvi identiklik əsaslarının mövcudluğu Azərbaycan xalqına öz varlığını, milli mənliliyini qorumağa, SSRİ-nin süqutundan sonra isə yenidən dirçəlib Azərbaycan Respublikası kimi tarix səhnəsinə çıxmağa imkan verdi.

Kaynakça

- Açıq söz, 1917, 27 oktyabr, №599
- Açıq söz qəzeti, 1 noyabr, №603
- Açıq söz, 1917, 22 dekabr, №635
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 976 s.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). II cild. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 992 s.
- Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu. Biz hara gedirik. Bakı: Azərnəşr, 1996
- İsmayılov, K. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycançılıq məfkurəsi // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və praktika, №2 (62) 2018, s.213-218.
- İstiqlal qəzeti, 1933, 28 may
- Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. M.Ə. Rəsulzadənin 120-illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il), Bakı Xəzər Universitetinin nəşriyyatı, 2005, 286 s.
- Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, IV cild, Bakı, Qanun, 2013, 456 s.
- Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.): Внешняя политика (Документы и материалы). Баку: «Азербайджан», 1998, 623 с.
- Азербайджанская Республика: Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку: «Элм», 1998, 616 с.,
- Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1184-1955). Москва: Флинта, 2009, 288 с.
- Гринин Л. Е. Роль личности в истории: история и теория вопроса// Философия и общество. 2011, №4(64). <https://www.socionauki.ru/journal/articles/138062/> (müraciət tarixi 22.03.2024).
- Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия первая, Тифлис, 1918.
- Каспий, 1917, 25 октября
- Плеханов, Г. В. К вопросу о роли личности в истории. Избранные философские произведения: в 5 т. Т. 2. М.: Гос. изд-во полит. лит-ры. 1956. с. 300–334.
- Раппопорт, Х.Философия истории в ее главнейших течениях, СПб. 1899. 192 s.
- Hook, S. The Hero in History. A Study in Limitation and Possibility. Boston: Beacon Press, 1955

Ismayilov, K, Balayev A. Ideology of “Azerbaijanism”: Formation, stages of historical development. Baku, Maarif, 2022, 153 p.

Nowak, L., Class and Individual in the Historical Process. In Brzechczyn, K. (ed.), Idealization XIII: Modeling in History (Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 97. Amsterdam; New York, NY: Rodopi. 2009, pp. 63–84

The Role of an Individual in History: A Reconsideration https://www.sociostudies.org/books/files/macrophistory_and_globalization/046-082.pdf.